

James Bryce'ın Ermeni Sorunu'ndaki Rolü

James Bryce's Role in the Armenian Question

Fahriye Begüm Yıldızeli*

*Dr. Öğr. Üyesi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi,
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası
İlişkiler Bölümü, Bilecik, Türkiye

ORCID: F.B.Y. 0000-0001-6312-8405

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Fahriye Begüm Yıldızeli,
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İktisadi ve İdari
Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
Bilecik, Türkiye

E-posta/E-mail: begum.yildizeli@bilecik.edu.tr

Başvuru/Submitted: 11.03.2024

Revizyon Talebi/Revision Requested:

29.03.2024

Son Revizyon/Last Revision Received:

23.05.2024

Kabul/Accepted: 25.05.2024

Atıf/Citation:

Fahriye Begüm Yıldızeli. "James Bryce'in Ermeni Sorunu'ndaki Rolü." *Tarih Dergisi - Turkish Journal of History*, 83 (2024): 168-191.

<https://doi.org/10.26650/iutd.20241450659>

öz

Büyük Britanya tarihinin en ihtişamlı çağı olarak nitelendirilen Kraliçe Viktorya döneminde kültürel emperyalist politikaların uygulanmaya başlanması ile birlikte İngiliz aristokratlarının temel hedeflerinden biri Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan gayrimüslimler olmuştur. İrlandalı akademisyen, diplomat ve politikacı James Bryce, Ermeni Sorunu ve Türk düşmanlığı üzerine ciddi bir kamuoyu oluşturulmasını sağlayan önemli propagandistlerdendir. 1870'li yıllardan itibaren İngiltere'nin Ermeni Sorunu'nda etkin olması için yaptığı çalışmaların yanı sıra 1893 yılında İngiliz-Ermeni Derneği'ni kurmuştur. 1915 yılında İngiliz Hükümeti'nin isteği üzerine Ermeni katliam iddialarını güçlendirmeyi amaçlayan Bryce, tarihçi Arnold J. Toynbee ile Blue Book (Mavi Kitap) isimli eseri yayımlayarak propaganda faaliyetlerinin sistematik bir biçimde ilerlemesine katkıda bulunan önemli bir aktördür.

84 yıllık yaşamı boyunca tarih, hukuk ve diplomasi ile ilgilenen James Bryce'in çok yönlü politik kimliği onu Liberal Parti'nin önde gelen otoritelerinden biri haline getirmiştir. Siyasi kariyerinin yanı sıra Bryce, İngilizlerin Ermeni Sorunu politikasının psikolojik dinamiklerini gündemde tutmaya çalışmıştır. Bu çalışma, Bryce'in Ermeni Sorununun uluslararası düzeye taşınmasında düşüncelerini analiz ederek siyasal iletişim faaliyetlerinin İngiliz ve Amerikan kamuoyundaki etkilerini değerlendirecektir.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Sorunu, Mavi Kitap, James Bryce, İngiliz-Ermeni Derneği

ABSTRACT

With the implementation of cultural imperialist policies during the reign of Queen Victoria, which is described as the most glorious era in the history of Great Britain, one of the main targets of the British aristocrats was the Christian minorities in the Ottoman Empire. Irish academician, diplomat, and politician James Bryce is one of the important propagandists who helped to create public opinion on the Armenian Question and Turkish hostility. In addition to his efforts to ensure that England was active in the Armenian Question since the 1870s, he founded the Anglo-Armenian Association in 1893. Bryce, who aimed to strengthen the so-called Armenian massacre allegations at the request of the British Government in 1915, is an important actor who contributed to the systematic advancement of propaganda activities by publishing the work called Blue Book with the historian Arnold J. Toynbee.

James Bryce's versatile political identity, who has been interested in history, law, and diplomacy throughout his 84 years of life, has made him one of the leading authorities of the Liberal Party. In addition to his political career, Bryce

tried to keep the psychological dynamics of the British policy on the Armenian Question on the agenda. This study will analyse Bryce's thoughts on bringing the Armenian Question to the international level and evaluate the effects of his political communication activities on the British and American public.

Keywords: Armenian Question, Blue Book, James Bryce, British-Armenian Association

Extended Abstract

An Irish academic, diplomat, and politician Viscount James Bryce, was one of the prominent propagandists, who helped to create a serious public opinion on the Armenian Question and hostility towards Turks. Lord Bryce not only labeled the Armenian Question a life goal but also followed the process from the emergence of the Armenian Question with the Berlin Treaty of 1878 to the events of 1915. He gradually contributed to the formation of Armenian propaganda. Specializing in the field of law, Bryce worked as a lawyer in London for a while during his youth and then continued his academic career at Oxford University as a professor of Civil Law for many years. His first work, "The Holy Roman Empire", published in 1864, is important for Bryce's recognition in the field of history and for presenting his views on the conflicts between the Christian and Muslim worlds. Like many aristocrats living during the reign of Queen Victoria, 28-year-old Bryce appears to evaluate Eastern culture from an Orientalist perspective in this work.

James Bryce started the 1870s with the abroad trips he dreamed of, and in 1876, he crossed Mount Ararat from Russia and visited, in his own words, "Armenia". Bryce furthered his impressions during this trip and published his work "Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876", which is the main reference source that will form the basis of his approach to issues related to the Ottoman Empire. Bryce, who believed in a racial hierarchy within the Ottoman Empire, stated that the Turks ruled all subjects with military oppression "by the force of the sword", rejecting the principle of equality. He claimed that in such a system, "Muslim administrators who are far from civilization are met with hatred in the regions of Christians." These discourses, strengthened by liberal political practices, formed the background of Bryce's thoughts on the Armenian Question. Bryce, who began to put these views into action in the 1890s, published works in support of the Armenians with a much harsher rhetoric in 1915.

Lord Bryce continued to communicate intensively with Armenians until the mid-1890s. He tried to create a perception in the British public that Armenians were oppressed under Ottoman rule. For example, in his article for *the Christian Union*, he found the uprisings of the Armenians both legitimate and believed that "No nation that is in the sympathy of the British and Americans, as Christians and lovers of freedom, can claim more rights than

your nation (Armenia), which has endured misfortunes for centuries with such uninterrupted determination.” In 1893, Professor Bryce founded the Anglo-Armenian Association to “ensure the implementation of Article 61 of the Treaty of Berlin with the friends of Armenia”. In 1894, James Bryce took office as President of the Board of Trade in the new cabinet of liberal Lord Rosebery. During this government period, which would last for approximately 2 years, the Armenian riots at Sason became one of the most important agenda items of British foreign policy. While the armament of Armenians continued intensively, the idea that European powers, especially Britain, would intervene and support the Armenians was also effective in this organization. Claiming that “Sultan Abdülhamid II further provoked the chaos by refusing to publish and implement the reform laws”, Bryce launched the rebellions as the “Armenian Revolutionary Movement” at the British Parliament.

As a result of his fame in diplomacy and the Armenian Question, Bryce served as the British Ambassador to America from 1907 to 1913. Bryce seemed to believe that America would play a critical role through its missionaries in the region. Bryce stated that Armenians educated in America “will give the expected struggle for the entire Armenian nation, together with their friends in Britain, without resorting to physical force”, and evaluated America’s support as “an encouragement to the justified moral reasons of the rebellion.” James Bryce returned to Britain upon his retirement and continued his politics in the House of Lords, receiving the title of Viscount. During this period, which coincided with the eve of the First World War, Germany published pamphlets and posters, aiming to legitimize its entry into the war and trying to influence important actors such as America. In response to these psychological warfare strategies, Bryce was invited to work for the Wellington House, also known as the Propaganda War Office. Britain, which started to search for a new policy after the Gallipoli defeat in the late spring of 1915, started to create new propaganda activities on the Armenians. Bryce has undoubtedly been the most important name in this regard since 1876. Bryce, who was reluctant to prepare the report on Germany, had no hesitation in working on the Armenians. Bryce, who started working as if he had been waiting for this moment for 40 years, collaborated with Arnold J. Toynbee, one of the young historians of the period, to present to the British Parliament and Sir Edward Grey, “The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916”, popularly known as the Blue Book. This work was a breaking point in the Armenian Question. While the publication in question became the holy book of the theses about the Armenians’ denigration of the Turks, it also managed to provide the expected support from the British and American public opinion. Lord Bryce continued his propaganda activities in cooperation with Wellington House and the Armenian Bureau on Regent Street in London. Bryce was also disturbed by the national struggle of the Turks, and in many of his speeches in the parliament, he targeted the leader Mustafa Kemal, described the Turkish military units as a “gang” and claimed that they would “carry out a massacre” on the Armenians. The role and effectiveness of Lord James Bryce should not be ignored

in the transformation of Armenian claims, which started with the Treaty of Berlin in 1878 and reached the level of propaganda after the deportation, into elements of political and psychological pressure even today.

Giriş

19.yüzyıl, Batılılaşma hareketlerine rağmen Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik, toplumsal ve siyasi bir çöküş dönemi olmuştur. Avrupalı devletler Balkanlar ve Orta Doğu'da güç merkezi olma amacıyla gayrimüslimlerin bağımsızlık söylemleri üzerinde yoğunlaşarak stratejik politikalar izlemiştir. 1829 Edirne Antlaşması ile Yunanistan'ın bağımsızlığı ile başlayan bu süreç, 1878 Berlin Antlaşması'yla Sırbistan'ın bir devlet olarak tanınması ve Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'ne bağlı bir prenslik olmasıyla devam etmiştir. Tüm bu gelişmeleri yakından takip eden Ermeni tebaa da 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda daha da belirginleşen İngiltere ve Rusya arasında oynanan Büyük Oyun'un etkisiyle bağımsızlık taleplerinde bulunmaya başlamışlardır. Ermeni Sorunu'nun uluslararası bir boyut kazandığı Berlin Antlaşması'ndan 1915 Ermeni Tehciri'ne kadar geçen dönemde Ermeni ihtilalci komiteler İngiliz çıkarları doğrultusunda desteklenmiş ve Ermeniler üzerinden geliştirilen etnik söylemler siyasi bir propaganda unsuru haline gelmiştir. İngiliz İmparatorluğu'nun dış politikasına yön veren siyasetçiler Ermeni Sorunu'na oryantalist yaklaşmakla kalmamış, misyoner ve siyasi danışmanlarla kamuoyunun desteği amaçlanmıştır.

James Bryce Ermeni Sorunu'nu bir yaşam gayesi haline getirmiş ve bu konu üzerine hayatının her döneminde çalışmalarını sürdürmüştür. 1870'li yıllardan itibaren İngiliz Liberallerinin öncülüğünü yaptığı Türk karşıtı propagandalarının önde gelen otoritelerinden biri olmuştur. Ermeni Sorunu'nun doğuşundan 1915 olaylarına kadar devam eden süreci yakından takip eden James Bryce'in görüşlerinin değerlendirilmesi İngilizlerin gerek Rus tehlikesi karşısında gerekse de Almanya karşısında oluşturmayı amaçladığı reelpolitik dış politika pratiğinin anlaşılmasına katkıda bulunacaktır. Bu nedenle, dönemin siyasi konjonktüründe kültürel propagandalarının etkisi artarak devam etmiştir. 1876 yılında Ağrı Dağı'na yaptığı ziyaretten itibaren Ermeni cemaatleri ile kurduğu ilişkiler ile İngiliz Parlamentosu'nda Ermeni olaylarını sık sık gündeme getiren Bryce, Amerikan büyükelçisi olduğu dönemde de bu faaliyetlerine devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı döneminde Arnold J. Toynbee ile sözde Ermeni soykırım tezlerinin referans kitabını oluşturacak kitabı Mavi Kitap (Blue Book) ve "*zulmün ve katliamın dehşet verici bir katalogu*" adı altında 8 Ekim 1916'da New York Times gazetesinde de yayımlanan Bryce raporu oldukça ilgi çekmiştir. Tüm bu nedenlerle, Bryce'in Ermeni Sorunu'ndaki rolünün analizi İngiliz siyasi karar alıcılarının Türk karşıtı propagandalar üzerinden bilgi ve düşünme biçimi üreten mevcut söylemlerinin yeniden değerlendirilmesine yardımcı olacaktır.

James Bryce'in Siyasi Kariyeri ve Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki görüşleri

İrlanda asıllı Vikont James Bryce Ulster bölgesindeki Antrim ilçesinde 10 Mayıs 1838 yılında dünyaya gelmiştir. Kraliçe Viktorya döneminin yeni başladığı bu dönemde,

önce amcası John Bryce'in rehberliğinde Belfast Akademisi'nde, daha sonra da Glasgow, Heidelberg ve Oxford'da eğitimine devam etmiştir. Öğrencilik yıllarında hukuk ve tarihe ilgi duymuş, İngiliz İmparatorluğu'nun geleceği için Almanya ve Amerika'yla ittifak öngören "Cermen özgürlüğü" düşüncesini benimsemiştir.¹ Almanya'ya karşı duyduğu bu yakınlığa rağmen yaşamının son yıllarında, Birinci Dünya Savaşı sırasında, İngiliz Savaş Propaganda Bürosu'nun isteğiyle kaleme aldığı "Almanya'nın Belçika mezalimi" başlıklı raporu dikkat çekicidir. Hukuk alanında uzmanlaşan Bryce, gençlik yıllarında bir süre Londra'da avukatlık yaptıktan sonra uzun yıllar Medeni Hukuk profesörü olarak Oxford Üniversitesi'nde akademik kariyerine devam etmiştir.

1864 yılında yayımlanan *The Holy Roman Empire* (Kutsal Roma İmparatorluğu) adlı ilk eseri Bryce'in gerek tarih alanında tanınmasına gerekse de Hristiyan ile Müslüman dünya arasındaki çatışmalara yönelik görüşlerini sunması açısından önemlidir.² Kraliçe Viktorya döneminde yaşayan birçok aristokrat gibi 28 yaşındaki Bryce'in bu çalışmasında Doğu kültürünü oryantalist bir bakış açısıyla değerlendirdiği görülmektedir. 11. yüzyılın ortalarında Selçuklu Türklerinin yükselişiyle Romalıların Suriye'den geri püskürtülerek yavaş yavaş Küçük Asya'nın doğu ve orta kesimlerinden çıkmaya zorladığını belirtmektedir.³ 13. yüzyıldan itibaren ise Osmanlı'ların kendilerini "Doğunun Sezarları" olarak ilan ettiğini ve bu "istila" nedeniyle Hristiyanlığın yalnızca Karadeniz ve Marmara Denizi boyunca uzanan bir bölge kaldığını iddia etmektedir.⁴ Bryce bu tarihsel süreçte Ermenilerin bölgedeki varlığını oldukça önemseyerek beşinci yüzyılın sonlarından itibaren Roma İmparatorluğu dışında geriye kalan Hristiyan ülkelerin İrlanda ve Ermenistan olduğunu belirtmiştir. Yine Bryce'in çalışmasına Ermeni ulusunu yücelterek, "*İmparatorluğun en iyi generallerinden ve en yetenekli hükümdarlarından pek azı Slav kökenliydi ve daha da fazlası Ermeni kanındandı*" notunu düşüğü görülmektedir.⁵ Tüm bu nedenlerle, Bryce'in yaşamının erken dönemlerinde Osmanlı ve Ermeniler hakkındaki görüşleri oluşmaya başlamış ve Ermeni Sorunu'na olan bu ilgisi artarak devam etmiştir.

James Bryce 1870'li yıllara hayalini kurduğu yurtdışı gezileriyle başlamış, önce 1872 yılında hayranı olduğu destanlar ülkesi olarak tanımladığı İzlanda'yı ziyaret etmiştir. 1876 yılında ise Rusya'dan Ağrı Dağı'nı geçerek kendi tabiriyle "*Ermenistan*"ı ziyaret etmiştir. 1877 yılında Londra Kraliyet Coğrafya Topluluğu için kaleme aldığı gözlemlerinde bir bölge olarak tanımladığı Ermenistan'da Ararat (Ağrı) Dağı'na özellikle dikkatleri çekmek istemiştir. Bu tasvirlerinde İncil'e referanslar vererek Ağrı Dağı'nın manevi özelliklerinden bahsetmiştir:

1 Keith G. Robbins, "Lord Bryce and the First World War", *The Historical Journal*, sayı 10, 1967, s.255-278, 255.

2 James Bryce, *The Holy Roman Empire*, The Macmillian Company, London 1904.

3 *A.g.e.*, s. 169.

4 *A.g.e.*, s. 169.

5 *A.g.e.*, s. 174.

“Tarihin erken dönemlerinde dahi büyük oranda yer alan bu dağa herkesin ilgisi çekilmelidir. Eğer Ark (Nuh’un gemisi) dünyanın o bölgesinde herhangi bir yerde duruyorsa, o zirvenin üzerinde durduğundan kimsenin şüphesi olamazdı. Diğer zirvelerden çok daha yüksek, çok daha yalıtılmış, çok daha heybetli; burası tam da bir geminin dinlenmesi gereken yer.”⁶

Bryce bu gezisindeki izlenimlerini genişleterek Osmanlı İmparatorluğu ve Şark Meselesi ile ilgili konulara yaklaşımının temelini oluşturacak temel referans kaynağı *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876* (Transkafkasya ve Ağrı: 1876 yılı güz dönemi seyahatinden notlar) adlı eserini 1896 yılında yayımlamıştır.⁷ Osmanlı İmparatorluğu içinde ırksal bir hiyerarşiye inanan Bryce, Türklerin tüm tebaayı “kılıcın gücüyle” eşitlik ilkesini reddederek askeri baskılarla yönettiğini belirtmiştir. Böyle bir sistemde “medeniyete uzak olan Müslüman idarecilerin Hristiyanlardan az olduğu bölgelerde nefretle karşılandığını” iddia etmiştir.⁸ Bryce bu tanımlamalarına ek olarak Türk Hükümeti’nin yavaş yavaş öldüğünü ve bu hastalığın Batı’nın desteğiyle tedavi edilemeyeceğini öne sürmüştür.⁹ Müslüman Türkleri Avrupa’nın yetenek yoksunu köylüleri olarak tanımlayan Bryce Türk ırkını genel olarak şu yönde değerlendirmiştir:

“Onları iki yüzyıl boyunca hükümet ve savaş meselelerinde gösterdikleri halleriyle ele alırsak, aptal, ilgisiz ve ümitsiz görünüyorlar. Son iki yüzyıl içinde bir askeri lider bile çıkaramadılar. En güçlü oldukları II. Mehmed ve Muhteşem Süleyman gibi dönemlerinde askeri güç dışında asla başka bir şey üretmediler: ne bir yönetici, ne bir düşünür, ne bir yazar, ne bir şair, ne de bir sanatçı.”¹⁰

Buenos’un da belirttiği gibi 1870’lerin sonlarında İngiliz siyasi ve entelektüel çevrelerinde daha da belirginleşen “Osmanlı yönetimine karşıt ve Türkleri aşağı bir ırk olarak sunmaya çalışan argümanlar Sosyal Darwinist terminolojiye dayanmaktadır.”¹¹ Liberal siyasi pratikler ile güçlenen bu söylemler Ermeni Sorunu’nda Bryce’in düşüncelerinin arka planını oluşturmuştur. 1890’larda bu görüşlerini eyleme dökmeye başlayan Bryce, 1915 yılında çok daha sert bir retorikle Ermeniler’i destekleyecek yayınlar yapmıştır.

Lord Bryce’in Osmanlı İmparatorluğu topraklarına yaptığı bu gezi ve izlenimleri oldukça önemli bir döneme tekabül etmektedir. 1876 yılında Bulgar İsyanı başlamış ve 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’na giden süreçte İngiliz kamuoyu ve siyasi aktörlerin bölge konularına yönelik ilgisi daha da artmış durumdadır. Ermeni Sorunu’nda izlediği yol haritasında

6 James Bryce, “On Armenia and Mount Ararat”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, sayı 22, 1878, No. 3 (1877 - 1878), s. 169-186, 172.

7 James Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, Macmillan and Co. Publishing, London 1896.

8 *A.g.e.*, s. 423.

9 *A.g.e.*, s. 425-426.

10 *A.g.e.*, s. 427.

11 Tal Buenos, “Social Darwinism and The Eastern Question”, *Review of Armenian Studies*, sayı 12, Ankara 2012, s. 7-23, 17.

şüphesiz Yakın Doğu Krizi döneminde İngiliz siyasetinde yaşanan gelişmeler etkili olmuştur. Benjamin Disraeli Hükümeti'nin 1874 yılında iktidara gelmesiyle kolonyalist politikalar çerçevesinde etkin bir dış politika izlenme beklentisine karşın Rus yayılcılığı karşısında Osmanlı toprak bütünlüğü siyasetinin devam ettirilmesi büyük tepki çekmiştir. Disraeli'nin en büyük rakibi William E. Gladstone'un oluşturduğu bu muhalefet içerisinde önde gelen aktörlerden olan Bryce, 8 Aralık 1876'da Londra'da düzenlenen St. James bir diğer adıyla Doğu Sorunu Konferansı'na katılmıştır.¹² Charles Darwin'in da aralarında bulunduğu yüksek Viktorya toplumunun önde gelen isimleri Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşanan gelişmelerde Hristiyan toplulukların desteklenmesi konusunda ve “*Avrupalı Güçlerin uyumu yoluyla Doğu Sorunu'nda olumlu ilerlemenin teşvik edilmesi*” gerektiğini kamuoyuna açıklamışlardır.¹³ Bu dönemde devam eden ayaklanmalar nedeniyle temel amaç “*mezalime uğrayan Bulgarların İngilizler tarafından desteklenmesi*” ve Başbakan Disraeli'nin “*Hristiyan dayanışmasından uzak*” dış politikasını eleştirmektir. Muhalefetin bu baskısı neticesinde 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nu desteklemeyen Disraeli Hükümeti Berlin Konferansı'nda gayrimüslimlerin statüleriyle daha da ilgilenileceği imajını vermiştir. Ayastefanos Antlaşması'nın yerine imzalanan Berlin Antlaşması'yla Rusya karşısında bölgede konumunu güçlendiren İngiltere, antlaşmanın 61. maddesindeki Ermeniler ile ilgili ıslahatların amir hükümleri ile Ermeni Sorunu'nun uluslararası boyutta meşruiyet kazanmasını sağlayan aktörlerden biri haline gelmiştir. 4 Haziran 1878'de imzalanan Kıbrıs Konvansiyonu ile birlikte ise İngiliz Hükümeti Kars, Ardahan ve Batum bölgelerindeki gayrimüslimlere verilen reform sözlerinin gerçekleştirilmesinde önemli bir rol oynayacağını resmîyete kavuşturmuştur.¹⁴ Bryce bu gelişmeleri Ermeniler açısından değerlendirmiş ama yine de Disraeli Kabinesi'nin bu konudaki samimiyetini sorgulamıştır:

*“Britanya Hükümeti'nin bu konvansiyonu imzalaması ve Berlin Antlaşması'nın Ayastefanos Antlaşması'nın yerine geçmesini sağlaması, o zamanlar Britanya'nın Rusya'ya karşı sadece Asya'daki Türk topraklarını değil, Ermeni Hristiyanlarının da Türklerin kötü yönetimine karşı korumasını vaat ediyordu. Başbakan'ın, Dışişleri Bakanı'nın ve bakanlığın önde gelen üyelerinin dili bu inancı doğruluyor gibiydi. Buna rağmen Asya'daki toprakları Kıbrıs üzerinden koruyacak olmak oldukça absürd bir durumdu.”*¹⁵

Bryce, Türk yönetiminin 1856 Paris Antlaşması'ndan bu yana bahsi geçen reformları uygulama konusunda istekli olmadığını ve Disraeli Hükümeti'nin bunların gerçekleştirilmesi

12 British Library (BL) 8028. AA, Eastern Question Association: Report of Proceedings of the National Conference at St. James Hall, London Direction of the Committee by James Clarke & Co., 13&14 Fleet Street, s. a-2.

13 *A.g.e.*

14 Salahi R. Sonyel, “The Centenary of Cyprus Convention, “In The Light of British Foreign Office Documents: How Abdulhamit, The Ottoman Sultan, Leased Cyprus To Britain Within Forty- Eight Hours”, *Belleten*, sayı 42, 1978, ss. 743-760, 743.

15 Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, s. 450-52.

için gereken zorlayıcı diplomasi gücüne sahip olmadığını öne sürmüştür.¹⁶ Öte yandan, bu dönemde Bryce her ne kadar Ermenilerin bu talepleriyle ilgili İngiliz kamuoyunda da bir algı yaratmaya çalışsa da “*Bulgar Mezalimi*” kampanyası kadar ses getirmemiştir. Wirtwein bu dönemde “*James Bryce tarafından enerjik ve gelecek vaat eden bir Ermeni ulusunun varlığı ile başlatıldığı görüşlerin Ermeni Hıristiyanların özgürlüğü talebine dönüşmeden İngiliz basınında görmezden gelindiğini*” öne sürmüştür.¹⁷

1880 yılının Nisan ayında Liberal William E. Gladstone Hükümeti'nin iktidara gelmesiyle birlikte Lord Bryce Londra'daki Tower Hamlets seçim bölgesi milletvekili olarak Avam Kamarası'nda resmi olarak siyasi kariyerine başlamıştır. 24 Kasım 1885'e kadar bu görevini sürdüren Bryce, 12 Şubat 1907 tarihine kadar da Dışişleri Müsteşarı, Lancaster Dükalığı Şansölyesi, Ticaret Kurulu Başkanı ve İrlanda Baş Sekreteri gibi görevlerle İngiliz Parlamentosu'nda kalmaya devam etmiştir. Bryce özellikle Gladstone Hükümeti dönemindeki görevi boyunca Ermeniler ile gelişmeleri yakından takip etmeye devam etmiştir. Bu dönemde Osmanlı yönetimine yönelik uygulanan dış politikayı olumlu olarak değerlendirdiğini şu şekilde aktarmıştır:

“1880’de İngiltere’de yeni kabine iktidara geldi (Bay Gladstone’un başbakanlığıyla) ve Berlin Antlaşması’nın Sultan’ın yerine getirmeyi başaramadığı bazı bölümlerinin yerine getirilmesi konusunda ısrarcı adımlar attı. Karadağ ve Yunanistan için öngörülen toprak imtiyazlarını almayı başardılar ve ardından Asya eyaletlerinde vaat edilen reformlar için baskı yaptılar. Türkler elbette her zamanki gibi kaçınma ve erteleme taktiklerine başvurudular. İngiliz Hükümeti daha sonra Sultan’a ortak baskı uygulamak için diğer beş gücün de kendilerine katılmasını sağlamaya çalıştı. 11 Haziran 1880 tarihli Büyükelçiler notası tarafından Babiali’ye teslim edilerek Berlin Antlaşması’nın 61. Maddesinin tamamen ve derhal uygulanması talep edildi”¹⁸

İngiltere’de Liberallerin siyasette güçlü olduğu dönemlerde Bryce her ne kadar Ermenilerin statüsü ilgili olumlu gelişmeler olacağına inansa da Sultan II. Abdülhamid yönetimine İslam Birliği politikaları nedeniyle şüphyle yaklaşmıştır. “Yavuz Sultan Selim döneminden bu yana hiçbir Osmanlı sultanının Hristiyanlara düşmanca yaklaşmamasına rağmen II. Abdülhamid’in siyasetinde İslami duyguları bir politik lokomotif görevini üstlendiğini ve Ermenilere yönelik sert tutumlar sergileyeceği” düşüncesini benimsemiştir.¹⁹ Aynı zamanda Doğu Anadolu’daki Amerikan misyoner okullarının Ermenilerin ulusal bilincini geliştirdiğini, İngiltere’nin de bu konuda inisiyatif alması gerektiğini ve İstanbul Patriği Nerses Varjabedian gibi Ermeni cemaatinin önde gelen isimlerinin İngiliz Hükümeti’nden bu yönde adımlar beklediğini aktarmıştır.²⁰ Aynı zamanda 7 Nisan 1884 Avam Kamarası oturumunda olduğu gibi “*Türk yetkililerin Ermenistan*

16 A.g.e, s. 450.

17 Walter W. Wirtwein, *Britain and the Balkan Crisis 1875-1878*, Columbia University Press, London 1935, s. 358.

18 Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, s. 463.

19 A.g.e.

20 A.g.e.

ve *Küçük Asya'daki Amerikan misyonerlerinin okullarını kapatmakla tehdit ettiği ve bazı bölgelerde fiilen kapattığı*" yönündeki iddiaları sık sık Parlamentoda dile getirmiştir.²¹

James Bryce'in Ermeni Sorunu üzerine aktif siyaseti (1894-1915)

James Bryce 1890'lı yılların ortalarına kadar yoğun olarak Ermenilerle iletişime devam etmiştir. İngiliz kamuoyunda Ermenilerin Osmanlı yönetiminde ezildikleri yönünde bir algı oluşturmaya çalışmıştır. Örneğin, *Hristiyan Birliği* dergisi için kaleme aldığı makalesinde "*Hristiyanlar ve özgürlük aşığı olarak İngilizlerin ve Amerikalıların sempatisinde olan hiçbir ulus böylesine kesintisiz bir kararlılıkla yüzyıllar boyunca talihsizliklere göğüs geren sizin ulusunuzdan (Ermenistan) daha fazla hak iddia edemez*" düşüncesiyle Ermenilerin ayaklanmalarını hem meşru bulmuş hem de İngiliz ve Amerikalıların tam desteğini alacağını belirtmiştir.²² Öte yandan, Bryce'in Van'da yaşayan dönemin önde gelen Ermeni politik aktivistlerinden Vrtanes Mesrop Papazyan ile yazışmaları Ermenilerin nazarında adına Bryce'in başbakan Gladstone'dan bile daha önemli bir otorite olduğunu göstermektedir.²³ Papazyan'ın Liberallerin Ermeni destekleyeceklerine dair verdikleri sözünü tutmadığı iddialarına karşılık Bryce bu durumu "*İngiliz parti siyasetinden bağımsız ve Avrupa Uyumu'nun bile aşamadığı bir sorun*" olarak değerlendirdiği görülmektedir.²⁴

1893 yılında Profesör James Bryce "Ermenistan'ın dostları ile Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin uygulanmasını sağlamak" amacıyla İngiliz-Ermeni Derneği'ni kurmuştur. 6 Ocak 1893'te Middle Temple'da yapılan toplantıya başkan Francis S. Stevenson dışında Anthony John Mundella ve Edward Grey birçok önde gelen İngiliz Liberal milletvekili ile Garabet Hagopyan, Petrus Aganoor gibi İstanbul ve Batavia'da bulunan birçok Ermeni temsilci katılmıştır. Paris, St. Petersburg, Viyana ve Marsilya gibi Avrupa şehirlerinde örgütlenmenin başladığını ve Londra Komitesi ile temasa geçmek isteyen vatansever Ermeni topluluklarının çabalarının Avam Kamarası'nın da yardımıyla ilerleme kaydettiği belirtilmiştir. Osmanlı'nın doğu bölgesinde yaşananlara ilişkin bilgi toplanarak Lord Rosebery ile bu gelişmeler hakkında özel görüşmeler yapıldığı ve hükümet tarafından yetiştirilen özel spekülâtörler tarafından Türkiye Ermenilerinden ağır vergiler alınmaya devam edildiği rapor edilmiş ve *Daily News* gazetesinde de tam metin yayınlanmıştır.²⁵

21 House of Commons (HC) HC Deb 07 April 1884 vol 286 c1789 "Turkey in Asia-American Schools in Armenia"

22 Oded Y. Steinberg, "The Confirmation of the Worst Fears: James Bryce, British Diplomacy and the Armenian Massacres of 1894-1896", *Études arméniennes contemporaines*, sayı 1, 2018, ss. 1-34, 7.

23 *A.g.m.*, s. 7-10.

24 *A.g.m.*, s. 10.

25 "The Anglo-Amenian Association", *Daily News*, 7 Ocak 1893., "The Case for the Armenians: with an introduction by F.S. Stevenson ... and a full report of the speeches delivered at the Banquet in honour of the Right Hon. J. Bryce ... May 12th, 1893", The Anglo-Armenian Association, Harrison and Sons, printers in ordinary to her Majesty, St. Martins's Lane., London 1893, s. 28.

1894 yılında James Bryce, liberal Lord Rosebery'nin yeni kabinesinde Ticaret Kurulu Başkanı olarak göreve başlamıştır. Yaklaşık 2 yıl sürecek bu hükümet döneminde Ermeni çetelerinin faaliyetleri sonucunda Sason'da çıkan Ermeni isyanları İngiliz dış politikasının en önemli gündem maddelerinden biri olmuştur. Ermenilerin silahlanması yoğun bir biçimde devam ederken İngiltere başta olmak üzere Avrupalı güçlerin müdahale ederek Ermenileri destekleyeceği düşüncesi de bu örgütlenmede etkili olmuştur. Örneğin, o dönem İngiltere'nin Van Konsolosu'nun yaşanan olayları rapor etmek amacıyla bölgeyi ziyaret etmesi isyana giden yolda Ermenileri cesaretlendirmiştir.²⁶ Bryce bu gelişmeleri yakından takip ederken Ermenilerin isyanına gerekçeler gösterdiği görülmektedir:

*"1893 yılında Türkler tarafından Kürtlerin bir kısmı Talori kazasının Ermeni köylerine saldırmaya kışkırtıldı. Ermeniler, Kürtlerin hükümete Hıristiyanların isyan çıkardığı yönünde şikayette bulunmalarına rağmen direndiler ve Kürtleri geri püskürttüler. Daha sonra köylülerin üzerine Türk askerleri gönderildi, askerler dağlara çekilen Hıristiyanların mallarını alıp götürdüler. Gelecek baharda hükümet vergi toplamak için jandarmalar gönderdi. Köylüler, Kürtlere karşı korunmadıkları sürece vergi ödeyemeyeceklerini protesto etti. Hükümet bunu isyan olarak değerlendirdi. Buna göre 1894 yılının Ağustos ayında, Hamidiye alaylarının da eşlik ettiği büyük bir düzenli birlik Ermeni köylerine saldırdı."*²⁷

Bryce'in görüşlerinde de görüldüğü üzere Osmanlı yönetiminin Ermeni isyanlarına müdahalesi ve kontrol altına almak istemesi '*Türklerin Ermeni mezalimi*' olarak lanse edilmiş ve Avrupalı güçler bu söylemlerle propaganda faaliyetlerine başlamışlardır.²⁸ Bryce olaylar hakkında Robert Koleji'nde Bizans tarihi üzerine çalışmalarıyla tanınan Profesör Alexander van Millingen tarafından bilgilendirilmiştir.²⁹ Söz konusu mektupta Amerikalı misyoner Henry O.Dwight'ın Türk hükümetinin önleyici tedbirleri nedeniyle katliamla ilgili raporların geç ulaştığını belirten raporlar da bulunmaktadır.³⁰ Bu durum gerek Lord Rosebery hükümetinin olaylar karşısındaki tutumunun gerekse de Bryce'in Ermenileri her zaman desteklemesine rağmen bir parlamento üyesi olarak beklenen tepkiyi vermemesi kamuoyu tarafından eleştirilmesine neden olmuştur. Bryce'in kişisel yazışmaları ve resmi konuşmalarında olduğu gibi Ermeni Sorunu'nu analiz ettiği anılarında da Rosebery'nin dış politikasını eleştirmediği görülmektedir.³¹ Bunun bir nedeni Bryce'in Rosebery kabinesinin üyesi olması bir diğeri de Bryce'in Ermeni Sorunu'nun temelinin Disraeli Hükümeti döneminde atılmış olmasına inanmasıdır. Bryce'a göre Sasun olaylarından sonra II. Abdülhamid'in Ermeniler üzerinde

26 Vahdettin Engin. "Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebeple Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz", *Bellekten*, sayı 59, 1995, s. 413-428, 414-15.

27 Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, s. 487.

28 Engin, "Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebeple Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz", s. 414-15. Mehmet Batuhan Çeken, "1894 Sason İsyanı'nın İngiliz Basınına Yansımaları", *OTAM*, sayı 51, 2022, s.75-98, s. 80.

29 Steinberg, "The Confirmation of the Worst Fears: James Bryce, British Diplomacy and the Armenian Massacres of 1894-1896", s. 11.

30 *A.g.m.*

31 *A.g.m.*, s. 13.

reformları uygulamayacak olması kesinleşmiştir.³² Buna rağmen Berlin Antlaşması ve Türk-İngiliz Sözleşmesi'ni yararlı bulan Bryce “eğer bu ikisi olmasaydı, Ermeniler yüzyıllardır ezildikleri gibi iki kat daha fazla ezilmeye devam edeceklerdi” görüşündedir.³³ Bu nedenle Şubat 1896'da Lord Salisbury Kabinesi'nin sözleşmeyi “bölgede yaşanan katliamlar ve İngilizler tarafından Türk gücüne maddi veya manevi destek vermesinin artık pratikte imkansız hale geldiği” gerekçesiyle iptal ettiğini yerinde bir karar olarak değerlendirmiştir.³⁴

Lord Bryce'in Avam Kamarası konuşmaları değerlendirildiğinde Ermenilerle ilgili daha aktif bir dış politika izlenmesi gerektiğini savunduğu görülmektedir. Ermeni Sorunu'nun “ihmal edilmesinin İngiltere'nin adil şöhretini zedelediğini ve herkese zarar verebilecek sonuçlara yol açabileceğini” öne süren Bryce, “Berlin Antlaşması'nın geç kalan taahhütlerinin Osmanlı Hükümeti tarafından üstlenilmesi gerektiğini” savunmaktadır.³⁵ Buna rağmen Bryce'in parlamentoda Ermenileri koşulsuzca desteklemesi tartışma konusu olmuş ve bazı üyeler Bryce'in bu görüşlerinde Turkofobik ve İslam karşıtı yaklaşımlarının etkili olduğunu ileri sürdüğü görülmektedir.³⁶ Bu iddialar karşısında Bryce “yalnızca Parlamento tartışmalarında birtakım fikir ayrılıkları olduğunu Parlamento dışında [Ermenilere karşı] duygunun çok güçlü olduğunu ülke halkının büyük bir çoğunluğu tarafından benimsenen ve saygıyla ifade edilen sempati duygusunun” olduğunu belirtmiştir.³⁷ Thomas Gibson Bowles ve Ellis Ashmead-Barlett gibi Muhafazakar politikacılar ise Bryce ve Stevenson'ın parlamentoya sundukları “Ermeni kurban sayısını olağanüstü abartılı” bulmuştur.³⁸ Bryce ise bu iddialar karşısında referans kaynağı Mavi Kitaplar (Blue Books) olmuş ve okunmasının “acı verici de olsa bir yurttaşlık görevi” olduğunu belirtmiştir.³⁹ “Türklerin Büyük Güçlere karşı politikalarını nasıl yürüttükleri ve katliamların kasıtlı olarak hazırladığı” görüşlerinden hareketle Bryce Sultan II. Abdülhamid'i asıl sorumlu olarak hedef alan görüşlerine devam etmiştir.⁴⁰ “Sultan'ın reform kanunlarını yayınlamayı ve uygulamayı reddederek kargaşayı daha da kışkırttığını” iddia eden Bryce, bu durumun “Ermeni Devrimci Hareketi” olarak tanımladığı isyanlardan kaynaklanmadığını da sözlerine eklemiştir. Bryce'a göre İngiltere'deki üç komite de isyanları desteklemiyor, tamamen yardım ve hayır işleriyle uğraşan organizasyonlardı.⁴¹ Konuşmasını daha da ileri giderek “Türk Hükümeti'nin

32 Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, s. 523-24.

33 *A.g.m.*

34 *A.g.m.*, s. 519-520.

35 HC Deb 28 May 1889 vol 336 cc1309-24 “Cruelties in Armenia”.

36 Steinberg, “The Confirmation of the Worst Fears: James Bryce, British Diplomacy and the Armenian Massacres of 1894-1896”, s. 24.

37 HC Deb., vol. 36, col. 475, 21 August 1895, “Armenian Christians”.

38 Steinberg, “The Confirmation of the Worst Fears: James Bryce, British Diplomacy and the Armenian Massacres of 1894-1896”, s. 23,

39 HC Deb., vol. 36, col. 475, 21 August 1895, “Armenian Christians”.

40 HC Deb., vol. 36, col. 475, 21 August 1895, “Armenian Christians”.

41 Bunlar: Westminster Dükü'nün başkanlık ettiği Grosvenor Meclisi Komitesi, İngiliz-Ermeni Derneği ve Ermeni Yardım fonudur. HC Deb., vol. 36, col. 475, 21 August 1895, “Armenian Christians”.

devirmeyi istemenin bir hak olarak değil, tebaalarının ve Hristiyan kardeşlerinin refahını isteyen herkesin görevi olarak da görülebileceğini” savunarak sürdüren Bryce, sözlerini İngiltere’nin bir daha asla Osmanlı’yla ittifak yapmaması gerektiğini belirterek bitirmiştir:

“*Bay Gladstone, 1878’de Türk-İngiliz Sözleşmesi’ni “çılgın bir sözleşme” olarak kınadığında, Türkiye ve Doğu Hristiyanları’na ilişkin politikamız umutsuzca ve telafisi mümkün olmayan bir şekilde bozulmuştur. Mevcut durumda bulabileceğimiz tek teselli, Türkiye ile gelecekteki herhangi bir ittifak fikrinin artık tamamen terk edilmesi gerektiği ve hiçbir İngiliz bakanının bu kadar tiksindirici bir hükümetten olası bir müttefik olarak bir daha asla bahsetmeye cesaret edemeyeceğidir.*”⁴²

James Bryce’in Ermeni Sorunu’ndaki rolü İngiliz Parlamentosu ile sınırlı kalmamış, Amerikan kamuoyunda da devam etmiştir. 1888 yılında 3 cilt halinde yayınladığı *The American Commonwealth* (Amerikan Topluluğu) adlı eserinde Bryce yalnızca Amerikan devlet ve hükümet sistemini analiz etmemiş aynı zamanda Amerikan toplumu üzerine sosyolojik gözlemlerini aktarmıştır.⁴³ Bryce’in bu çalışmasıyla yakaladığı başarı onu Amerikan medyasında öne çıkarmıştır. *Los Angeles Herald* gibi önde gelen gazetelerde de köşe yazılarının yayınlanmasını sağlamıştır.⁴⁴ Bryce aynı zamanda “*Anglo-Amerikan dostluğunun büyük bir savunucusu*” olmuş ve tarihçi Bradford Perkins’in büyük yakınlaşma olarak adlandırdığı Birinci Dünya Savaşı öncesi on yıllarda iki ülke arasında büyüyen hareketi sesiyle ve eylemiyle ilerletmeye çalışmıştır.⁴⁵ Ermeni Sorunu’nda ise Bryce’in Amerika’nın bölgedeki misyonerleri aracılığıyla kritik bir rol üstleneceğine inandığı görülmektedir.⁴⁶ Amerika’da eğitim gören Ermenilerin “*İngiltere’deki dostlarıyla birlikte fiziki bir güce başvurmadan da tüm Ermeni ulusu için beklenen mücadeleyi vereceğini*” belirten Bryce Amerika’nın desteğini “*isyanın haklı bir ahlaki gerekçelerine bir teşvik*” olarak da değerlendirmiştir.⁴⁷ Sonuç olarak Bryce, diplomasi ve Ermeni Sorunu’nda yakaladığı bu şöhret neticesinde 1907 yılından 1913 yılına kadar Amerika’nın İngiliz Büyükelçisi görevini üstlenmiştir.

James Bryce’in Birinci Dünya Savaşı döneminde Ermeniler üzerine Propaganda faaliyetleri

James Bryce emekliliği sonrası İngiltere’ye geri dönmüş, Vikont unvanı alarak Lordlar Kamarası’nda siyasete devam etmiştir. Birinci Dünya Savaşı arifesine rastlayan

42 HC Deb., vol. 36, col. 475, 21 August 1895, “Armenian Christians”.

43 James Bryce, *The American Commonwealth*, Macmillan and Co., 3 vols. London 1888.

44 Steinberg, “The Confirmation of the Worst Fears: James Bryce, British Diplomacy and the Armenian Massacres of 1894-1896”, s. 23, HC Deb., vol. 36, col. 475, 21 August 1895, “Armenian Christians”.

45 James Startt, “James Bryce and the Promise of the American Press, 1888-1921” ; Joel H Wiener., Mark Hampton, (eds.) *Anglo-American Media Interactions, 1850-2000*, Palgrave Macmillan, London 2007, s. 93.

46 Steinberg, “The Confirmation of the Worst Fears: James Bryce, British Diplomacy and the Armenian Massacres of 1894-1896”, s. 23; HC Deb., vol. 36, col. 475, 21 August 1895, “Armenian Christians”.

47 Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, s. 496, 504.

bu dönemde Almanya broşür ve posterler yayınlarken hem savaşa girişini meşrulaştırma amacı gütmüş hem de Amerika gibi önemli aktörleri etkilemeye çalışmıştır. İngilizler bu psikolojik savaş stratejilerine karşılık olarak Wellington House, bir diğer adıyla Propaganda Savaş Bürosu'nu 1914 yılında kurmuştur. Dönemin Maliye Bakanı David Lloyd George, Liberal milletvekili Charles Masterman'ı bu komisyonun başkanı olarak atarken dönemin önde gelen yazarları metinler üretmek için davet edilirken basın birçok gazete sahibi ve gazeteci de basın sansüründe işbirliği için görevlendirilmiştir.⁴⁸ Gençlik yıllarından itibaren Almanya'ya sempati besleyen Bryce, Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde bu ülke ile savaş olasılıklarını değerlendirmek istememiştir.⁴⁹ Bryce'ın bu düşüncelerinin temelinde Avrupa medeniyeti düşüncesinin yanı sıra Boer Savaşı'ndan itibaren benimsediği barış temelli politikalar yatmaktadır. Bu görüşlerine rağmen dönemin Başbakanı Herbert Asquith tarafından Alman ordusu tarafından savaş yasalarının ihlal edildiği iddialarını soruşturmak üzere oluşturulan komitenin başkanı olarak görevlendirilmiştir. Bryce bu göreviyle birlikte olaylara milliyetçi bir tavırla yaklaşmıştır. Belçika'nın küçük ve tarafsız bir ülke olmasına karşılık Büyük Güç olarak nitelendirildiği Almanya tarafından işgal edilmesinin temel ahlakın işgali kabul ederek Britanya'nın savunmasını ve bu olaylara bir karşı tavır alması gerektiğini sonucuna varmıştır.⁵⁰ 12 Mayıs 1915'te Bryce Raporu olarak da anılan "İddia Edilen Alman Mezalimleri üzerine Komite Raporu" yayınlanmış ve İngiliz kamuoyunda büyük yankı uyandırmıştır.⁵¹ 1200 görgü tanığının ifadesi ile birlikte 340 sayfadan oluşan bu kitap, "subayları tarafından yönlendirilen veya göz yumulan Alman askerlerinin Belçika'daki sivillere uyguladığı zulümlere yönelik" içeren sansasyonel hikayeler içermektedir.⁵² Bryce raporu her ne kadar dayandığı kaynaklar açısından özellikle eleştirilse de Almanya'ya karşı muhalefetin oluşmasına katkıda bulunmuştur. Buna rağmen, İngiltere ve müttefikleri için büyük bir propaganda zaferi olarak değerlendirilmekte ve "*milyonlarca Amerikalıyı ve diğer tarafsızları Almanların insan kılığına giren canavarlar olduğuna*" ikna ettiği ileri sürülmektedir.⁵³

1915 yılının bahar sonlarında Gelibolu yenilgisiyle yeni politika arayışına başlayan İngiltere, yeni propaganda faaliyetlerini Ermeniler üzerine oluşturmaya başlamıştır. Bryce şüphesiz bu konuda 1876 yılından itibaren öne çıkan en önemli isim olmuştur. Almanya

48 The National Archives (TNA), Ministry of Information and Predecessors: War of 1914 to 1918 Information Services, 1915-1943, "Enformasyon Bakanlığı ve Selefleri: 1914'ten 1918'e Savaş Bilgi Hizmetleri", C9321.

49 "James Bryce", *Encyclopedia Britannica*, sayı 30, The Encyclopedia Britannica Company, London & New York 2016, s. 514.

50 Herbert Fisher, *James Bryce*, vol. II, Macmillan Company, New York 1927, s. 127

51 James Bryce, "Report of the Committee on Alleged German Outrages [and Appendix, Great Britain. Committee on Alleged German Outrages", H.M. Stationery Off., Eyre and Spottiswoode, Ltd., printers, London 1915.

52 Trevor Wilson, "Lord Bryce's Investigation into Alleged German Atrocities in Belgium, 1914-15", *Journal of Contemporary History*, sayı 14, Temmuz 1979, s. 369-383.

53 Jameson Ryley, "The Historian Who Sold Out: James Bryce and the Bryce Report", *Iowa Historical Review*, sayı 1, s. 60-85, 81.

üzerine raporu hazırlamakta gönülsüz davranan Bryce, Ermeniler üzerine çalışmakta hiç tereddüt etmemiştir. 40 yıldır bu anı beklemiştir. Bryce, İngiliz Parlamentosu ve Sir Edward Grey'e sunulmak üzere, dönemin genç tarihçilerinden Arnold J. Toynbee ile popüler adıyla Blue Book (Mavi Kitap) olarak bilinen *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916* (Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere Muamele 1915-1916) başlıklı 742 sayfalık raporu yayınlamıştır.⁵⁴

Lord Bryce, İngiltere'nin savaş propagandasının önemli sembollerinden biri haline gelen bu kitapçığın materyallerini toplamakla kalmamış, kamuoyunda oluşturulmaya çalışılan "Türkiye'deki Ermeniler katlediyor" algısını da meşrulaştırmaya çalışmıştır. Kitapçığın oluşturulma sürecinde Bryce'in bazı bölgelerde materyallerin eksik ve yetersiz olması nedeniyle veriler elde edebileceğini düşündüğü bütün tanıklarından "yalvararak" malzeme talep ettiğini açıkladığı görülmektedir.

*"Özellikle, Doğu Hıristiyanlarıyla uzun süredir yakın ilişkiler içinde olan ve bu Hıristiyanların çoğunun son yıllarda göç ettiği Amerika Birleşik Devletleri'ndeki dostlarıma seslendim. Benzer talepler yine tarafsız bir ülke olan ve halkının çoğunun Ermenilerin refahıyla yakından ilgilendiği İsviçre'ye de iletildi. Yanıtlar alındıktan sonra materyal inceleme, düzenleme ve yorum için seçkin genç tarihçi Bay Arnold Toynbee'ye teslim edildi."*⁵⁵

Lord Bryce'in açıklamalarında dikkati çeken bir diğer nokta, çalışmanın Avrupalı ve Amerikalı misyonerlerin raporlarına ve Osmanlı yönetimi ile ilgili görüşlerine dayanmasıdır. Bu kitabın James Bryce'in ünü kullanılarak yayınlanmasında Ermeniler ile ilgili tecrübesi tek bir etmen olarak değerlendirilmemelidir. Bryce'in gerek Amerikan büyükelçiliği yılları gerekse de Amerikan dostu kimliği Ermeniler konusunda Wellington House tarafından avantaj olarak görülmüştür. Toynbee ve Bryce'in kitapta Amerikan misyonerler raporlarına dayanması hem Amerikan kamuoyunun sempatisini kazanmış hem de İngilizlere destek verilmesi gerektiği gibi bir algı oluşmaya başlamıştır. "Eski dostumuz büyükelçi Bryce iddialarımızı doğrulamıştır" gibi ifadelerle Amerikan misyonerleri teşkilatları ve ulusal Amerikan gazeteleri bu kitaptaki "bilgileri aktararak kendi propagandalarında kullanmaya başlamışlardır."⁵⁶ Böylelikle Bryce da ilk andan itibaren benimsediği Amerika'nın savaşa girebileceği umudunu yeniden kazanmaya başlamış ve Almanya karşısında tutunamayan propaganda stratejileri Osmanlı karşısında daha etkili olmuştur. Özellikle RMS Lusitania'nın batmasından sonra Bryce'in bu düşüncelerini daha da kuvvetlendirdiği görülmektedir:

54 Arnold Toynbee-James Bryce, *The Treatment of Armenians In The Ottoman Empire, 1915-16: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, by Viscount Bryce*. Boston Public Library. H.M. Stationery Off., Sir Joseph Causton and Sons Great Britain. Foreign Office, London 1916.

55 Fisher, *James Bryce*, vol. II, s. 143.

56 Justin McCarthy, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", ed. Hasan Celal Güzel, *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2006, ss. 23-39, 37.

“Bu bir onur meselesi değil, insanlığa karşı bir görev meselesidir. Türkler son birkaç aydır kasıtlı olarak Ermenistan’ın Hristiyan nüfusunu yok ediyor, reşit erkekleri katlediyor, yaşlıları, kadınları ve çocukları evlerinden çöllere sürüp yoksulluktan yok ediyor. Aldığımız bilgilere göre Almanlar bu politikayı teşvik ediyor. Biz Batı Avrupa’da hiçbir şey yapmıyoruz.”⁵⁷

1 Temmuz 1916’da kitap Bryce tarafından dönemin Dışişleri Bakanı Edward Grey’e gönderilmiştir. Grey’in Bryce’a cevabında belgeleri “*korkunç bir delil yığını*” olarak tanımlarken, “insanlığın geniş çıkarlarını özünde taşıyan herkes tarafından yayınlanması ve incelenmesi gerektiğine” inandığı görülmektedir.⁵⁸ Bryce aynı zamanda “*kanutlarının değeri konusunda vardığı sonuçların doğruluğunu test etmek için*” kitabı arkadaşlarına sunduğunu Grey’e belirtmiştir. Bu isimler İngiliz tarih profesörleri H.A.L Fisher ve Gilbert Murray ile Amerikalı avukat Mr. Moolfied Stewart’tır.⁵⁹ Bryce olumsuz düşüncelerine geçmeden önce bu misyonerlerin “*Türk köylüsünün dürüstlüğü ve nezaketini övdüklerini, İngiliz askerlerinin Türklerin adil savaşçılar olarak tanımladığını ve kendisinin de iyi niyetli Türk yetkililer tanıdığını*” belirtmiştir.⁶⁰ Buna rağmen, Bryce’in dayandığı asıl noktanın “*Türkiye’nin son iki veya üç yüzyıllık yöneticilerinin yolsuzlukların, adaletsizliklerin artan baskıların neredeyse kesintisiz bir sicil oluşturması ve bu kaydedilen gerçeklerin tebaayı korkunç bir zulme sürüklemesi*” olduğunu ifade etmiştir.⁶¹ Jön Türkler’i “*Sultan II. Abdülhamit’i tahttan indirerek tüm Osmanlı tebaasına eşit haklar ve eşit muamele sözü veren özgürlüğün havarileri*” olarak tanımlayan Bryce, bu sözlerin de tutulmadığını eleştirerek kitabın tüm yaşananların bir kanıtı olduğunu iddia etmiştir.⁶² Esas olarak, Ermeni tehcirinin yaşandığı dönemde, Türklerin Ermenilere uyguladığı sözde mezalim ve zulüm hikâyeleri isimsiz şahit anlatıları ile anlatılmaya çalışılmıştır. Tek-tarafli ifadeler ve çelişkili belgelerin farkında olan Bryce’in önsözde ve ağızta kaynakların güvenilirliğini ısrarla ispatlamaya çalıştığı görülmektedir.

“Bay Toynbee toplanan kanıt parçalarını incelemeyi, bir araya getirmeyi, bunları sıraya koymayı ve açıklamak için gerekli görülen tarihsel ile coğrafi gözlemleri eklemeyi üstlendi. Bu haliyle materyalleri ve önceden söylendiği gibi gözlemleri şimdi size aktarıyorum. Elbette ki bunların değeri eşit değildir, çünkü çoğu, esas itibarıyla doğruluğu makul şüpheye açık görünen anlatılardır. Yalnızca gerçekler ele alınmış, gelecekteki politikaya ilişkin sorular dikkatle önlenmiştir. Kesin gerçeklerin gelecekteki tarihçilerin yararına kayda geçirilmesinin arzu edilen tek şey olduğu açıktır.”⁶³

57 Fisher, *James Bryce*. vol. II, s. 153.

58 “Letter from Viscount Bryce to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs”, 1 July 1916, *The Treatment of Armenians*, p. xvi.

59 Toynbee-Bryce, “The Treatment of Armenians”, preface, p. xxvii.

60 Fisher, *James Bryce*, vol. II, s. 144.

61 *A.g.m.*

62 *A.g.m.*

63 “Letter from Viscount Bryce to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs”, 1 July 1916, *The Treatment of Armenians*, p. xvi

Bryce'in tarihçi Toynbee ile oluşturduğu bu çalışması Ermeni Sorunu'nda bir kırılma noktasıdır. Söz konusu yayın, Ermenilerin Türkleri karalaması konusundaki tezlerinin kutsal kitabı haline dönüşürken Amerikan kamuoyunda da İngilizlere beklenen desteği sağlamayı başarmıştır. Öte yandan bu çalışma, “*Ermenilik ile Hristiyanlık bir tutularak Müslümanlık-Hristiyanlık düşmanlığı yaratılma stratejisiyle oluşturulan İngiliz propagandasının bir zaferi ve politik manevrası*” olarak değerlendirilmiştir.⁶⁴ Bu stratejik planlar çerçevesinde Lord Bryce'in adı Ermeni Sorunu'nda markalaşmış ve kutsallaştırılmıştır. 1922 yılında vefatının ardından Hakopyan isimli bir Ermeni yazarın “*Lord Bryce 'ın adı dünyada tek bir Ermeni kalana kadar yaşayacaktır*” cümlesi bu Bryce'in etkisini kanıtlar niteliktedir.⁶⁵ Bu süreçten sonra “*Mr. Bevan, Mr. Headlam ve Toynbee gibi propagandistler başta olmak üzere İngiltere'nin ABD'de de kullandığı kitap ve broşür gibi propaganda malzemelerinin Mavi Kitap'a referanslar*” verdiği görülmektedir.⁶⁶

Mavi Kitap'la yakalanan büyük çıkışın ardından Lord Bryce, Wellington House ve Londra Regent caddesindeki Ermeni Bürosu ile işbirliği yaparak propaganda faaliyetlerine devam etmiştir. Toynbee'nin *Murder of a Nation* (Bir Ulusun Katli), Avetoon Hakopyan'ın *Armenia and the War: An Armenian's Point of View* (Ermenistan ve Savaş: Bir Ermeni'nin Bakış Açısı) ve Aram Raffi'nin *Armenian Legends and Poems* (Ermeni Efsaneleri ve Şiirleri) gibi propaganda kitaplarına önsöz yazmıştır.⁶⁷ Komisyonun başkanı Masterman, Bryce'in Ermeni tezlerine düzenli olarak katkıda bulunmasından memnuniyetini belirterek kendisinden “*propaganda ofisi için son iki buçuk yıldır kamu yararına olacağını düşündüğü önsöz gibi bir şeyler yapmasını özellikle istediğini*” belirtmiştir.⁶⁸ Ermeni Bürosu'nun 1918 yılında düzenlediği toplantılara katılan Bryce, “*Ermenilerin Müttefik Davasına Hizmetlerinin Takdiri*” ile ilgili Lloyd George, M. Clemenceau, A. J. Balfour, Lord Salisbury ve General Allenby ile “*Ermenistan Şartı*” nı hazırlamıştır.⁶⁹ *The Future of Armenia* ve *Armenians and Baku* adlı makalelerinde Bryce'in geçmişin tecrübeleri ile Ermenistan'ın geleceğine dair öngörülerde bulunduğu ve Lord Salisbury ile Azerbaycan bölgesine olası etkileri konusunda

64 McCarthy, “I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu”, s.36, Ahmet Özgiray, Arnold J. Toynbee ve James Bryce'nin Hazırladığı “Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire (1915-1916)” adlı Kitap Üzerine”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 53, 2002, ss. 713-27, 727.

65 Hikmet Özdemir, “Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı”, Türkiye Bilimler Akademisi Forumu 34, 2005, ss.16-17; Enis Şahin, “Bir Ermeni Propaganda Klasığı: Mavi Kitap (Blue Book)”, E.T.22.08.2019. <http://turksandarmerians.marmara.edu.tr>.

66 Mustafa Çabuk, “İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'nda ABD'de de yürüttüğü Ermeni propagandası”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, Mart 2019, ss. 307-330, 310.

67 James Bryce'in katkıda bulunduğu kitaplar: Arnold Toynbee, *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*, Hodder and Stoughton, London 1915; A. P. Hacobian, *Armenia and the War: An Armenian's Point of View, With an Appeal to Britain and the Coming Peace Conference*, G. H. Doran Company, New York 1917; Zabelle C. Boyajjian- Aram Raffi, *Armenian Legends and Poems*, The Project Gutenberg E-Book, 2017.

68 Çabuk, “İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'nda ABD'de de yürüttüğü Ermeni propagandası”, ek-1.

69 Lloyd George, M. Clemenceau, A. J. Balfour, Lord Robert Cecil, Viscount Bryce, and General Allenby, “Armenia's Charter, An Appreciation of the Services of Armenians to the Allied Cause”, (Letters exchanged between Lord Robert Cecil and Viscount Bryce Reprinted from the “Westminster Gazette” 1918.

sıklıkla görüşmelerde bulunmuştur.⁷⁰ Bryce'in *The Future of Armenia* adlı makalesinde geçen düşüncelerinde Türklere karşı yıllarca biriktiği nefret duygularının bir dışavurumu olduğu da görülmektedir:

“Türk hükümeti son bin beş yüz yıldır insanlığı etkileyen uluslar içinde en kötüsüdür [!] Geçen yüzyılda seçkin bir Avrupalı tarihinin söylediği gibi, Türkler, ele geçirdikleri yerleri harap eden bir soyguncular çetesinden başka bir şey değildir. Hiçbir zaman medenileşmemişler, uygar bir idarenin icra etmesi gereken prensiplerden hiçbirini uygulayamamışlardır. Yıllar ilerledikçe ileriye gitmeleri beklenirken, onlar, daha da kötü olmuşlardır.”⁷¹

Lord Bryce'in İstanbul'un fiilen işgal edildiği 13 Kasım 1918'de Lordlar Kamarası oturumunda “düzeni korumak amacıyla, düzensizliklerin ortaya çıkma ihtimalinin en yüksek olduğu Ermenistan ve Kilikya bölgelerini işgal etmenin veya en azından bu bölgelere birlik müfrezeleri göndermenin” İngiliz hükümeti tarafından değerlendirilmesini önermiştir.⁷² Bryce'in Türklere'in milli mücadelesinden rahatsız olduğu, parlamentoda yaptığı birçok konuşmada lider Mustafa Kemal'i hedef alarak Türk askeri birliklerini “çete” olarak tanımladığı ve Ermeniler üzerinde “katliam yapacaklarını” iddia ettiği görülmektedir.⁷³ Dönemin Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un Erivan Ermeni Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı hakkında yaptığı konuşmayı memnuniyetle karşılayarak “bağımsızlık beyannamesinin Toros Dağları'nın doğusundaki tüm bölgeyi, Kilikya'yi ve Ermenistan'ın altı vilayetini kapsayacak şekilde alınması gerektiğini” sözlerine eklemiştir.⁷⁴ Bölgedeki Ermeni mülteciler adına konuştuğunu iddia eden Bryce, İngiliz Hükümeti'nin bölgeye askeri birlik göndermesi gerektiğini ise şu sözleriyle açıklamıştır:

“İngiliz üst düzey subaylarına, toplayabileceklerini söyledikleri vergileri denetlemeleri ve ayrıca toplayabilecekleri kuvvetleri silahlandırmalarını sağlayacak bazı tüfek ve mühimmat vermeleri için emir verilmelidir. Öfkelerin alevlendiği bir ülkede herhangi bir olay yaşanmaması için bu gücün İngiliz subaylarının emrinde olması ve bu gücün intikam amaçlı değil güvenlik amacıyla kullanılmasının güvencesine sahip olmamız gerekmektedir.”⁷⁵

Sonuç

James Bryce 22 Ocak 1922 tarihinde vefat etmiştir. 83 yıllık yaşamında hukuk ve diplomasi alanında İngiltere'nin önde gelen bir otoritesi olmasının yanı sıra genç yaşlarından itibaren entelektüel faaliyetlerine başladığı görülmektedir. Kraliçe Viktorya döneminin aristokrat gelenekleri ile eğitim alan Bryce'in Doğu kültürüne ilgisi Roma İmparatorluğu ile başlamış

70 James Bryce, “The Future of Armenia”, *The Contemporary Review* Sayı 114 (1918), ss. 604-611, Armenians and Baku, Letters exchanged between Lord Robert Cecil and Viscount Bryce.) Reprinted from “The Daily Telegraph” 1918.

71 Bryce, “Future of Armenia”, s. 354, Bayram Bayrakdar, “Tarih ve Propaganda: Morgenthau'nun Öyküsü ve Mavi Kitap Örneği”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15/33, 2016, s. 135-161, 144.

72 HL Deb 13 November 1918 vol 32 cc34-42, “Armenia and Cilicia”.

73 HL Deb 17 December 1919 vol 38 cc279-300 “Turkish Rule in Armenia”

74 HL Deb 17 December 1919 vol 38 cc279-300 “Turkish Rule in Armenia”

75 HL Deb 17 December 1919 vol 38 cc279-300 “Turkish Rule in Armenia”

ve bu kısa zamanda oryantalist bir bakış açısına dönüşmüştür. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Türk yöneticileri “Doğu'nun Sezarları” olarak tanımlayan Bryce, Ermeniler başta olmak üzere Hristiyan toplulukların İslami kurallara göre yönetilmesini eleştirmiştir. Bryce'ın kırk yıl sürecek Ermeni desteği ve tezleri Ağrı Dağı'na seyahatiyle başlamış ve *Blue Book* (Mavi Kitap)'ın yayınlanmasıyla birlikte doruk noktasına ulaşmıştır. Bryce bölgeyi her ne kadar sosyolojik ve coğrafik gözlemlerle anlatmış olsa da bu tecrübesi onu hem Şark Meselesi'nde önde gelen isimlerden biri haline getirmiş hem de 1880'de Parlamentoda liberallerin arasında siyasete atılmasını sağlamıştır. Bryce'ın Ermeni sorunu üzerindeki istikrarlı politikaları onu İngiltere'nin propaganda siyasetinde öne çıkan isimlerden biri haline getirmiştir.

1870'li yıllarda Liberal siyasi pratikler ile güçlenen Sosyal Darwinist söylemlerin de etkisiyle Lord Bryce ırksal hiyerarşi ekseninde Ermenileri Türklerden üstün bir millet olarak değerlendirmiştir. Yakın Doğu Krizi'nden itibaren yükselen “Bulgar Mezalimi” kampanyasına benzer bir şekilde Bryce'ın görüşlerinde ‘*Türklerin Ermeni mezalimi*’ çok daha belirginleşmiş ve bu söylemler uluslararası propaganda faaliyetlerine dönüşmeye başlamıştır. Bryce, Ermenilerin ellerini güçlendirmek için yaptığı çalışmalarla yalnızca parlamentoyu değil aynı zamanda Türk karşıtı toplumsal algıyı da yönlendirmek istemiştir. 1876 yılından 1918 yılına kadar yaptığı tüm konuşma ve yayınlarında Ermenilerin Osmanlı yönetimine karşı faaliyetlerine meşruiyet kazandırmaya çalıştığı görülmektedir. 1893 yılında kurduğu İngiliz-Ermeni Derneği ile liberal seçkinleri ve Ermeni cemaatinin önde gelen isimlerini bir araya getirerek lobi faaliyetlerinin kurumsallaşmasını sağlamıştır. Ermenilere yardım kampanyaları düzenlenmiş, yine bu derneğin desteklediği İngiliz spekülâtorler tarafından hazırlanan raporlarla, Osmanlı'nın doğu bölgesinde yaşanan Ermenilerin isyanlarına haklı gerekçeler sunulmaya çalışılmıştır. Bryce büyükelçilik döneminde Amerikan kamuoyunda da Ermeniler için benzer bir desteği sağlamaya çalışmıştır. Amerikan desteğini isyanın “ahlaki yönüne bir teşvik olarak değerlendiren” Bryce, Amerikan Senato'sunu da Ermeni faaliyetleri hakkında bilgilendirerek sorunun uluslararası boyutlara taşınmasına katkıda bulunmuştur.

Lord Bryce Birinci Dünya Savaşı döneminde kurulan Propaganda Savaş Büro'su'nda öne çıkan bir kalemdir. Bryce Raporu olarak da bilinen Alman askerlerinin Belçika'daki sivillere uyguladığı “zulümlere yönelik” sansasyonel hikayeler içeren “İddia Edilen Alman Mezalimleri üzerine Komite Raporu” İngilizlerin psikolojik savaş çabalarına katkıda bulunmuştur. Bu yayın kamuoyunda beklenen tepkiyi almamasına rağmen, tarihçi Arnold J.Toynbee ile oluşturduğu *Blue Book* (Mavi Kitap) olarak bilinen *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916* adlı eser Ermeni Sorunu'nda bir kırılma noktası olmuştur. James Bryce ismini Ermeniler nazarında kutsallaştıran bu yayın, sözde Ermeni soykırım iddialarının temel referans kaynağı haline gelmiştir. 1915 yılının bahar sonlarında Gelibolu yenilgisiyle İngiltere'nin yeni politika arayışına başladığı döneme tekabül eden bu propaganda çalışmaları siyasal bir malzemeye dönüşerek geniş kitleleri ikna

etmiş ve Osmanlı'ya karşı nefret söylemlerini arttırmıştır. Bryce'in Hristiyan dünyasından destek sağlamak için Müslüman ve Türklere yönelik korku unsurunu Ermeniler üzerinden oluşturması yalnızca İngiliz kamuoyunda değil Amerikan misyoner teşkilatları ve ulusal Amerikan gazeteleri tarafından da servis edilmiştir. Böylelikle, İngiltere yeni politika arayışında başarılı olmuş ve Amerika'yla transatlantik müttefiklik hedefinde savaşa katılma gerekçelerine katkıda bulunmuştur. Ermeni propaganda faaliyetlerinin günümüze kadar sistematikleştirilmesinin miladı olan bu dönemde İngiliz siyasetinde de "Türk barbarlığı" konusunda ideolojik karşıtlıkların sona ermesi ve ortak hareket edebilecek bir motivasyon kaynağının oluşması savaşın kazanılmasında da etkili olmuştur. İngiliz siyasetinde Türk karşıtı söylemleri en sert kullanan isimlerden biri olan Bryce, savaş somunda İstanbul ve Anadolu'yu işgalini memnuniyetle karşılarken Türklerin milli mücadelesinden rahatsızlık duymuştur. Lider Mustafa Kemal'i hedef alarak Türk askeri birliklerinin geçmişte olduğu gibi Ermenilere "zulüm yapacaklarını" iddia etmiş ve İngilizlerin ivedilikle Ermenistan'ın bağımsızlığının desteklemesi gerektiğini savunmuştur.

Kariyerinin erken dönemlerinde Sosyal Darwinist teorilerin etkisiyle ilgi duymaya başladığı Ermeni Meselesi'nin James Bryce'in hayatında bir yaşam gayesi olduğu görülmektedir. Şüphesiz bu etkinliği tek taraflı olmamış, Ermeniler üzerine sürdürdüğü stratejik siyaseti onun kariyerindeki yükselişine de katkıda bulunarak Vikont unvanını almasını sağlamıştır. Öte yandan, İngiliz liberallerinin temsil ettiği Türk aleyhtarı propagandanın siyasi ve kültürel bir malzemeye dönüştürülmesinde Bryce önemli bir aktördür. Kraliçe Viktorya döneminde William E. Gladstone'la başlayıp Lloyd George'a kadar uzanan Türk düşmanlığı üzerine inşa edilen muhalefet içinde yer alan Bryce'in etkisi gerek eserleri gerekse de söylemleriyle İngiltere'nin sınırlarını aşmıştır. 1878 Berlin Antlaşması'yla başlayıp tehcir sonrasında propaganda boyutuna ulaşan Ermeni iddialarının günümüzde dahi siyasi ve psikolojik baskı unsurlarına dönüşmesinde James Bryce ismi göz ardı edilmemelidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

Arşivler

Hansard House of Commons (HC) ve House of Lords (HC) Parliamentary Debates Arşivi, Online versiyon, <http://hansard.millbanksystems.com/> (Erişim Tarihi: 03.03 2024).

HC Deb 07 April 1884 vol 286 c1789 “Turkey in Asia-American Schools in Armenia”

HC Deb 28 May 1889 vol 336 cc1309-24 “Cruelties in Armenia”

HC Deb 21 August 1895 vol. 36, col. 475, “Armenian Christians”

HL Deb 13 November 1918 vol 32 cc34-42, “Armenia and Cilicia”

HL Deb 17 December 1919 vol 38 cc279-300 “Turkish Rule in Armenia”

The National Archives (TNA)

C932, INF 4, Ministry of Information and Predecessors: War of 1914 to 1918 Information Services, 1915-1943.

Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

Eastern Question Association: Report of Proceedings of the National conference at St. James Hall, London Direction of the Committee by James Clarke & Co., 13&14 Fleet Street, s. a-2.

“The Case for the Armenians: with an introduction by F.S. Stevenson ... and a full report of the speeches delivered at the Banquet in honour of the Right Hon. J. Bryce ... May 12th, 1893”, The Anglo-Armenian Association, Harrison and Sons, printers in ordinary to her Majesty, St. Martins’s Lane., London 1893.

Gazeteler

“Armenians and Baku”, Letters exchanged between Lord Robert Cecil and Viscount Bryce., Reprinted from *The Daily Telegraph* 1918.

George, Lloyd, Clemenceau, M., Balfour, A. J., Cecil, Lord Robert, Bryce, Viscount and Allenby, General, “Armenia’s Charter, An Appreciation of the Services of Armenians to the Allied Cause”, (Letters exchanged between Lord Robert Cecil and Viscount Bryce Reprinted from *the Westminster Gazette* 1918.

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Avşar, Servet, *Birinci Dünya Savaşı’nda İngiliz Propagandası*, Kim Yayınları, Ankara 2004.

Bağçeci, Yahya, “İngiltere Başbakanı Lord Salisbury ve Ermeni Meselesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 1(35) (2013), s.190-208.

Bayraktar, Bayram, “Tarih ve Propaganda: Morgenthau’nun Öyküsü ve Mavi Kitap Örneği”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XVI/33 (2016-Güz), 135-161.

Bryce, James, *The Holy Roman Empire*, The Macmillian Company, London 1904.

_____, James, “On Armenia and Mount Ararat”, *Proceedings of the Royal Geographical Society of London*, sayı 22, No. 3 (1877 - 1878), 169-186.

_____, James, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, Macmillan and Co. Publishing, London 1896.

_____, James, *The American Commonwealth*, Macmillan and Co., 3 vols., London 1888.

_____, James, “Report of the Committee on Alleged German Outrages [and Appendix, Great Britain. Committee on Alleged German Outrages”, H.M. Stationery Off., Eyre and Spottiswoode, Ltd., printers,

- London 1915.
- _____, James, "The Future of Armenia", *The Contemporary Review* Sayı 114(1918), 604-611,
- Boyajian, Zabelle C-Raffi, Aram, *Armenian Legends and Poems*, The Project Gutenberg EBook, 2017.
- Buenos, Tal, "Social Darwinizm and the Eastern Question", *Review of Armenian Studies*, sayı 12(Ankara 2012), 7-23.
- Çabuk, Mustafa, "İngiltere'nin Birinci Dünya Savaşı'nda ABD'de de yürüttüğü Ermeni propagandası", *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Mart 2019), 307-330.
- Çeken, Mehmet Batuhan, "1894 Sason İsyanı'nın İngiliz Basınına Yansımaları", *OTAM*, sayı 51(2022), s.75-98.
- Encyclopedia Britannica, *The Encyclopedia Britannica Company*, Sayı 30, London & New York 2016.
- Engin, Vahdettin, "Sultan II. Abdülhamid'e Düzenlenen Ermeni Suikasti ve Bu Sebepçe Belçika ile Yaşanan Diplomatik Kriz", *Belleten*, Sayı 59, 1995, 413-428.
- Erdagöz, Hakan, "Reading the Eastern Question through the Prism of Orientalism: Hubris, Founding Genealogy and James Bryce", *Journal of Muslim Minority Affairs*, Sayı 39:3(2009), 317-342.
- Fisher, Herbert, *James Bryce*, vol. II, Macmillan Company, New York 1927.
- Gürün, Kâmuran, *Ermeni Dosyası*, Rüstem Yayınları, Lefkoşa 2001.
- Hacobian, A. P., *Armenia and the War: An Armenian's Point of View, With an Appeal to Britain and the Coming Peace Conference*, G. H. Doran Company, New York 1917.
- Kılıç, Osman, "Mavi Kitap: Ermeni İddialarının Kutsal Kitabı", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, sayı 31(2008), 81-103.
- McCarthy, Justin, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu", ed. Hasan Celal Güzel *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul 2006, 23-39.
- _____, Justin, "İngiliz Propagandası, Wellington Evi ve Türkler", *Türkler*, Cilt XIII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Özdemir, Hikmet, "Arnold Toynbee'nin Ermeni Sorununa Bakışı", *Türkiye Bilimler Akademisi Forumu* 34(2005).
- Özgiray, Ahmet, "Arnold J. Toynbee ve James Bryce'nin Hazırladığı "Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire (1915-1916)" adlı Kitap Üzerine", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, sayı 53(2002), 713-27.
- Uras, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987.
- Robbins, Keith G. , "Lord Bryce and the First World War", *The Historical Journal*, sayı 10(1967), 255-278.
- Ryley, Jameson, "The Historian Who Sold Out: James Bryce and the Bryce Report", *Iowa Historical Review*, Sayı 1, 60-85.
- Sonyel, Salâhi R., "Birinci Dünya Savaşı Günlerinde Türk-Ermeni İlişkileri ve İngiliz Propagandası", *Belleten*, vol. 58(1994), 377-80.
- _____; Salahi R., "The Centenary of Cyprus Convention, "In The Light of British Foreign Office Documents: How Abdulhamit, The Ottoman Sultan, Leased Cyprus To Britain Within Forty- Eight Hours", *Belleten*, sayı 42(1978), 745-760.
- Startt, James, "James Bryce and the Promise of the American Press, 1888-1921", eds. Joel H Wiener, Mark Hampton, *Anglo-American Media Interactions, 1850-2000*, Palgrave Macmillan, London 2007.

- Steinberg, Oded Y., “The Confirmation of the Worst Fears: James Bryce, British Diplomacy and the Armenian Massacres of 1894-1896”, *Études arméniennes contemporaines*, sayı 11(2018), 1-34.
- _____, Oded, “The Origins of the Armenian Question”, *Journal of Levantine Studies*(Winter 2015).
- Şahin, Enis, “Bir Ermeni Propaganda Klasığı: Mavi Kitap (Blue Book),” (Erişim Tarihi: 22.08.2019, <http://turksandarmerenians.marmara.edu.tr>)
- Toynbee, Arnold-Bryce, James, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16 : Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs, by Viscount Bryce*. Boston Public Library. H.M. Stationery Off., Sir Joseph Causton and Sons Great Britain. Foreign Office, London 1916.
- _____, Arnold J., *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*, Hodder and Stoughton, London 1915.
- _____, Arnold J., *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilisations*, London 1922.
- Wilson, Trevor, “Lord Bryce’s Investigation into Alleged German Atrocities in Belgium, 1914-15”. *Journal of Contemporary History*, Sayı 14(July 1979), 369-383.
- Wirtwein, Walter W., *Britain and the Balkan Crisis 1875-1878*, Columbia University Press, London 1935.
- Yavuz, Fikrettin-İskifeyeli, Zeynep, “İstanbul Ermeni Patrikhanesi’nin Berlin Kongresi’ne Gönderdiği Heyetin Avrupa’daki Faaliyetleri”, *Belleten*, sayı 84 (299)(Nisan 2020), 357-398.

